

De Profeet Mohamed en de politieke economie

Beschouwingen over Islamitische economie

PROF. DR. J.N.F. BAKKER*

Het Islamitische réveil, met name in het Midden-Oosten, strekt zich niet alleen uit tot het religieuze leven, maar heeft ook consequenties voor de economische orde en de economische politiek. Het kapitalisme, socialisme en communisme worden beschouwd als materialistische ordeningssystemen, die schade berokkenen aan de waardigheid van het individu en aan zijn relatie tot Allah. Eén van de meest in het oog springende kenmerken van de islamitische economische orde is het renteverbod. Dit heeft aanleiding gegeven tot de opkomst van een islamitisch bankwezen dat momenteel een snelle groei doormaakt. In dit artikel geeft de auteur een uiteenzetting van het islamitische economische denken, dat is gebaseerd op de Koran en andere geschriften. Daarnaast zet hij uiteen wat de praktische consequenties hiervan zijn, onder meer voor de kapitaalmarkt, de macro-economische politiek, de financiering van de collectieve sector en het tempo van de economische groei. Volgens de auteur kan een islamitische economische orde, naast kapitalisme en socialisme, zeker bestaansrecht hebben.

Algemeen

Tussen economische wetenschap en religie heeft lange tijd een duidelijke relatie bestaan. Adam Smith, die doorgaans als de grondlegger van de economische wetenschap wordt beschouwd, was van oorsprong o.m. theoloog en moraalfilosoof. Theologen hebben ook na Smith tot de vorming en de ontplooiing van de economie bijgedragen. Vooral de morele waarden van het Christendom hebben hierbij een rol gespeeld.

De scheiding die na de tweede helft van de negentiende eeuw geleidelijk tot stand gekomen is tussen „economics” – waarbij de wetenschapsbeoefening zich heeft ontwikkeld tot een hoge graad van vakmanschap – en „political economy” – waar waardenvorming en toepassing van „values” op praktische vraagstukken vooropstaat –, heeft weliswaar geleid tot een zekere afbakening van beide gebieden, doch tot een algehele breuk of scheiding der geesten is het nooit gekomen. Zelfs de meest uitgesproken beoefenaars van het vak, waaronder bouwers van wiskundige en econometrische modellen, ontkennen doorgaans niet, dat er sprake is van een band met de ethiek. De mening van de Islamitische auteur, Abdul-Rauf, dat „in its evolution western economic thought has struggled at various stages with the ideals of the Christian church and has abandoned spiritual thinking and resorted to exclusively pragmatic reasoning”, bevat stellig een kern van waarheid, maar gaat in haar algemeenheid niet op 1). Een fraai voorbeeld biedt de recente discussie tussen Hennipman en Mishan over de rol van de ethiek in de welvaartstheorie 2). Ook kan worden gewezen op de leerstukken der inkomensverdeling, waarbij waardeoordelen meestal onmisbaar zijn.

De economische orde, zoals deze in het Westen historisch is gegroeid, is stellig mede beïnvloed door de waarden van het Christendom. Het inzicht dat een dergelijke inspiratie ook kan uitgaan van de Islam in de gebieden waar deze godsdienst sterk is verbreid, is al geruime tijd geleden tot stand gekomen. Pogingen

om op basis van deze religie een samenhangende economische orde, steunend op inzichten die de economie tot dusver heeft verworven, tot stand te brengen zijn eerst enkele tientallen jaren geleden ter hand genomen. Vooral in Pakistan en Egypte houden schrijvers van uiteenlopende richtingen zich reeds geruime tijd hiermee bezig. Met name gedurende het laatste decennium is de belangstelling voor de „Islamic economics” in samenhang met het Islamitische réveil in het algemeen en de ontwikkeling in het Midden-Oosten in het bijzonder sterk gegroeid. Dit komt tot uiting in de groei van het aantal wetenschappelijke en maatschappelijke instituten die zich op dit terrein bewegen, en uit de sterk toegenomen omvang der bibliografieën.

In dit artikel wordt de ontwikkeling van het Islamitisch economisch denken in hoofdlijnen geschetst. Daartoe is enige informatie over de Islam in het algemeen en omtrent de Koran (het boek dat de grondslag voor de godsdienst vormt) in het bijzonder onontbeerlijk. Deze wordt echter zo kort mogelijk gehouden. De passages in de Koran, die betrekking hebben op economische onderwerpen, zullen – voor zover van nut voor de verdere behandeling – de revue passeren. Daarna zal ik pogen aan de hand van de grondslagen van de welvaartstheorie na te gaan, in welke richting een „utopische” Islamitische orde zou kunnen worden gezocht en hoe een dergelijke orde naast het kapitalisme,

* De auteur is hoogleraar economie aan de Universiteit van Amsterdam.

1) Zie M. Abdul-Rauf, *The ten commandments of Islamic economics, Across the Board*, augustus 1979, blz. 18.

2) Zie het besprekingsartikel van Mishan *Economic efficiency and social welfare* (Londen, 1981) van de hand van P. Hennipman, getiteld: *Welfare economics in an impasse? Some observations on Mishan's vision, De Economist*, 1982, blz. 457 e.v., alsmede de reactie van E.J. Mishan: *The implications of alternative foundations for welfare economics, en het antwoord van P. Hennipman, Normative or positive: Mishan's half-way house*, beide in *De Economist*, 1984, blz. 75 – 99, en blz. 234-238.

socialisme en marxisme bestaansrecht kan hebben. Ten slotte zal ik iets uitvoeriger stilstaan bij problemen, die door het z.g. renteverbod worden opgeworpen.

Islam, Sharia'h en economische verschijnselen.

De Islam is gegrondvest door Mohamed (ca. 575 – 632) op het Arabisch schiereiland, waar ten tijde van de stichting naast een primitief polytheïsme, dat vooral door Arabieren werd beleden, vooral de Joodse en Christelijke religies werden aangehangen. Mohamed wilde hieraan een eind maken door de invoering van een monotheïstische godsdienst (met Allah als enige God), waarvan hij zich als profeet presenteerde. Hij herstelde daarmee (volgens zijn zeggen) de oude godsdienst weer in ere, die vroeger door de profeet Ibrahim (Abraham) was gepredikt, doch in de loop der tijden in vergetelheid was geraakt.

In overeenstemming hiermee kent de Islam, evenals andere heilsleren, het onderscheid tussen het aardse leven en het hierna maals en geeft voorschriften voor de inrichting van het leven op aarde. De Islam kent een „Laatste Dag”, waarop eenieder reenschap moet afleggen over zijn leven. Ieder mens wordt persoonlijk beoordeeld naar gedrag en levenswandel en dat leidt tot het paradijs of het hellevuur. Alleen zij, die hun leven hebben doorgebracht in gehoorzaamheid aan Allah en Zijn voorschriften, zoals deze geopenbaard zijn in de Koran, krijgen toegang tot het paradijs.

De Koran kent onder meer een vijftal religieuze verplichtingen. Vanwege de economische gevolgen kunnen voor ons onderwerp vooral van belang zijn: de plicht tot dagelijks gebed, waarvoor men desnoods de arbeid moet onderbreken; het voorschrift om gedurende een vooraf vastgestelde maand te vasten en de verplichting tot giften ten behoeve van de armen en de religieuze instellingen, de z.g. „zakat”. Voorts zijn er rechtsregels omtrent huwelijk, nalatenschap en de strafbaarheid van vergrijpen enz.

De Koran is ingedeeld in 114 hoofdstukken of sura's, die weer onderverdeeld zijn in verzen. Deze sura's zijn niet gerangschikt in de chronologische volgorde van totstandkoming (die bovendien niet altijd nauwkeurig vast te stellen valt), doch naar lengte. Het boek maakt daardoor een wat onsamenhangende indruk; veel passages zijn qua inhoud niet geheel duidelijk en mogelijk onvolledig. Van oudsher was daarom exegese noodzakelijk. Deze vindt men vooral in de z.g. Tafzir, een introductie tot de Koran. Ook overgeleverde uitspraken en daden die aan de Profeet worden toegeschreven („Sunnah”), alsmede rechtsregels en jurisprudentie van de eerste generatie Islamitische juristen na Mohamed worden als bronnen beschouwd. Koran en Sunnah te zamen worden wel aangeduid als „Fikh”, de z.g. „plichtenleer”. Ten slotte is nog de term „Sjaria'h” in gebruik, waarmee de Mohamedaanse wet wordt bedoeld. De status van al deze geschriften, met uitzondering van de Koran, is niet steeds onomstreden.

De soms niet duidelijke teksten hebben ertoe bijgedragen dat interpretatieverschillen zijn ontstaan, die mogelijk voedingsbronnen zijn geweest voor een vrij groot aantal belangrijke en minder belangrijke richtingen en stromingen binnen de Islam. In dit opzicht treft men derhalve een ontwikkeling aan die te vergelijken valt met de evolutie van het Christendom. Doordat de godsdienst zich bovendien in een snel tempo over een groot grondgebied heeft uitgebreid, bleven communicatie-problemen niet uit. Er is dan ook niet altijd sprake van een homogene geloofsinhoud en er heeft veelvuldig aanpassing plaatsgevonden aan reeds bestaande lokale toestanden en gebruiken. Het aantal gelovigen wordt thans geschat op 700 à 800 mln., verspreid over de Balkan, Noord- en Midden-Afrika, het Midden-Oosten, het Indisch subcontinent, het zuiden van de Sovjet-Unie en Z.O. Azië, een gebied dat in het totaal meer dan 40 landen omvat.

In verband met deze factoren lijkt het een illusie te streven naar een tot in de details uitgewerkte blauwdruk van een Islamitische economische orde, die zonder bezwaren overal kan worden ingevoerd. Als gevolg van uiteenlopende historische en plaatselijke omstandigheden is unanieme aanvaarding onwaarschijnlijk; op zijn best kan worden gepoogd over een aantal grondslagen overeenstemming te bereiken. Daarbij is het raadzaam zich in hoofdzaak te baseren op de Koran, die nagenoeg overal als onomstreden wordt aanvaard. De meeste Islamitische

auteurs volgen deze lijn dan ook consequent, waarbij een neiging te bespeuren valt zich af te wenden van de in hoofdzaak historisch gerichte aanpak (die tot dusver gebruikelijk was) en zich meer te richten op een onderzoek naar de toepassingsmogelijkheden van de welvaartstheorie op Islamitische verhoudingen.

In overeenstemming hiermee volgt een overzicht van de belangrijkste voorschriften van de Koran, die voor ons onderwerp van betekenis zijn. Als leidraad zal de bekende vertaling van Kramers 3) dienen, ook al doet de taal wat archaisch aan. Een modernere vertaling met voldoende gezag is thans niet beschikbaar.

De economische voorschriften van de Koran

Voor de particuliere consumptie gelden een aantal opvallende beperkingen. De gelovige dient zich te onthouden van „het storvene, bloed, zwijnenvlees en wat geslacht is met een aanroep, die niet tot Allah was” (sura 2, 173), de wijn en het gokspel (sura 5, 90-91) en nog enkele andere artikelen. Van veel meer betekenis lijken de beperkingen, die voortvloeien uit de oproep tot matigheid als levensstijl (sura 5, 87), de aanduiding van het paradijs als „gaarde van het geneucht” (sura 56, 12) met alle daaraan verbonden materiële voordelen (sura 56, 15 tot en met 37) en van de hel als plaats voor hen, die „waren vóórdien in levensgenieting” (sura 56, 45). De levensstandaard van de Islamiet wordt gekenmerkt door matigheid en afwezigheid van extravagantie. Wel mag hij aanspraak maken op ruim levensonderhoud (sura 13, 26; 17, 30).

Met de omzetting van consumptieve beslissingen in productieve via het marktmechanisme heeft de Koran weinig moeite 4). Koophandel is toegestaan (sura 2, 275), waarbij het inschakelen van arbeidskrachten, evenmin als het maken van winst en het vergaren van een privé-vermogen, niet op bezwaren stuit 5). Abnormale winsten en woeker, rente of „riba”, zijn echter verboden (sura 2, 275-276 en sura 3, 130). Voor het vermogen geldt een verbod tot misbruik of verkwisting (sura 2, 188; 4, 29), waaruit men wel afleidt dat de gelovige meer als rentmeester dan als eigenaar dient te worden beschouwd 6). Van belang is voorts nog de vrij uitvoerige regeling van het erfrecht en de persoonlijke onderhoudsverplichtingen, die verbonden zijn aan nalatenschappen (sura 4, 7-8, 11-12, 33, 176).

Aan de gelovigen wordt voorts de verplichting tot bijdragen opgelegd, in de vorm van giften om niet (de zakat) aan armen, behoeftigen, hen die zich belasten met het incasseren van de giften, gelovigen die onlangs bekeerd zijn, slaven, schuldenaren, hen die zich inzetten voor de z.g. heilige oorlog (noodzakelijk ter verbreiding van de Islam en de bestrijding van ongelovigen) en reizigers (sura 9, 60). Ook hierbij dient echter matigheid te worden betracht (sura 2, 219 en sura 25, 67). Bijdragen dienen uiteraard ook te worden verstrekt ten behoeve van het noodzakelijk levensonderhoud van verwanten, waaronder verstoten vrouwen (sura 65, 6-7). De plicht tot bijdragen strekt zich niet uit tot hulpbehoevenden en hen die geen bezittingen hebben (sura 9, 91).

Bijdragen ter dekking van de kosten van collectieve goederen, zoals algemeen bestuur, rechtspraak e.d. worden niet uitdrukkelijk in de Koran geregeld. Waar de gelovigen echter gehoorzaamheid aan de dragers van het openbaar gezag is voorgeschreven (sura 4, 59 en 83), mag worden aangenomen dat geen bezwaren kunnen worden ingebracht tegen van overheidswege opgelegde belastingen, mits in redelijkheid en billijkheid vastgesteld 7).

3) J.H. Kramers. De Koran, zesde druk, Agon Elsevier, 1978.

4) Zie M. Rodinson, *Islam et capitalisme*, Parijs, 1966; W. Ule, Islam and Wirtschaft, in: *Der Islam*, band 47, blz. 136-167.

5) M. Rodinson, Les conditions religieuses islamiques de la vie économique, in: *Handbuch der Orientalistik*, eerste afdeling, deel VI, onderdeel VI, Wirtschaftsgeschichte des Fernen Orients im Islamitischen Zeit, Leiden, 1977.

6) Zie Zianuddin Ahmed, Socio-economic values of Islam and their significance and relevance to the present day world, *Islamic Studies*, 1971, blz. 345 e.v.; M. Abdul-Rauf, op.cit., blz. 7.

7) Zie S.N.H. Naqvi, Ethical foundations of Islamic economics, *Islamic Studies*, 1978, blz. 115; alsmede M. Abdul-Rauf, op.cit.

Wat de betrekkingen met niet-gelovigen betreft: het ligt voor de hand dat de Koran deze niet aanmoedigt (sura 3, 28). De voorschriften van Mohamed zijn in de eerste plaats voor de gelovigen geschreven. Het is niet duidelijk of b.v. het renteverbod ook van toepassing is op het geldverkeer met ongelovigen. Een andere vraag die is opgeworpen, betreft de morele aansprakelijkheid voor het in stand houden van de hoge levensstandaard van landen die naar Islamitische maatstaven grotendeels bewoond worden door ongelovigen en „genotengevers” (genotengevers belijden naast Allah ook andere goden. Zij zijn volgens de Koran op één lijn te stellen met „ongelovigen en huichelaars” en de ergste vijanden der gelovigen; voor hen vergeving vragen is verboden!). Een schrijver als Naqvi wijst de welvaartsstaat, zoals deze mede onder invloed is van de opvattingen van Keynes c.s. in het Westen tot stand is gekomen, af. Tot dusverre is dit probleem op de achtergrond gebleven.

De Koran en de Islamitische economische orde

Te onzent heeft Hennipman reeds gewezen op het bestaan van opvattingen omtrent de doeleinden van de economische politiek die uitgaan boven het streven naar materiële welvaart. Het „economisch handelen”, aldus de schrijver, „staat in dienst van alle mogelijke doeleinden, die zelf meta-economisch zijn, door de economische wetenschap af te leiden noch te keuren; doch als gegeven aan te nemen” 8). Bij de pogingen van Islamitische economen om een aan de voorschriften van de Koran aangepaste sociale welvaartsfunctie vorm en inhoud te geven, worden in de regel de economische stelsels, zoals deze in het Westen zijn ontstaan zoals „het” kapitalisme, „het” socialisme, „het” communisme, principieel afgewezen 9).

Voordat in het Westen, met Engeland voorop, de industrialisatie tot ontwikkeling kwam, was de landbouw de belangrijkste bedrijfstak. Daarnaast waren diverse sectoren min of meer tot ontwikkeling gekomen, zoals ambacht, handel, transport, bank- en verzekeringswezen. Het grootste deel van de bevolking leefde in – naar huidige begrippen – armoedige omstandigheden; een relatief kleine groep (adel, hogere geestelijkheid) kon zich een betrekkelijk onbekrompen levensstijl permitteren. De middenstand was qua omvang betrekkelijk klein. Een soortgelijke situatie kwam eveneens voor in Arabië ten tijde van de stichting van de Islam. De stad Mekka was een belangrijk handelscentrum en een kruispunt tussen Afrika en het Midden-Oosten. Mohamed was door zijn huwelijk een welvarend koopman, vóórdat hij ten gevolge van zijn religieuze activiteiten (die tevens de bestaande sociale orde bedreigden) uit die stad werd verdreven. Met behulp van zijn inmiddels gegroeiende aanhang van gelovigen slaagde hij erin Mekka te veroveren en zijn tegenstanders te overwinnen. Daarmee werd de basis gelegd voor een sterke expansie van de Islamitische wereld gedurende de eerste eeuw na de dood van Mohamed. Deze uitbreiding is op agressieve wijze door zijn volgelingen verwezenlijkt. In de daarop volgende eeuwen verzakte het tempo der verbreiding van de Islam merkbaar, waarna een periode van consolidatie volgde 10).

De Islam heeft in verschillende opzichten bevruchtend en inspirerend gewerkt op wetenschap, kunst en cultuur, mede omdat veel waarde wordt gehecht aan individuele vorming en onderwijs. De bijdragen der geleerden uit dat tijdperk aan de exacte wetenschappen, de filosofie, het recht e.d. hebben algemene erkenning gevonden. De economie is evenwel als wetenschap niet van de grond gekomen. Wel was er sprake van een naar omstandigheden niet geringe vooruitgang en was de levensstandaard van de Islamitische wereld als geheel genomen vermoedelijk hoger dan die in het Westen. De enige auteur op economisch gebied die bekendheid heeft verworven, was Ibn Khaldûn (1332-1406), die zijn geschriften evenwel publiceerde in een periode waarin de Islamitische invloed in West-Europa, met name Spanje, afnam. Ibn Khaldûn stelde reeds een arbeidswaardeleer en een arbeidsverdelingstheorie op 11).

Op zich kan het enige verwondering wekken dat de inspiratie die van de Islam is uitgegaan, de economische wetenschap zo weinig ten goede is gekomen, aangezien tot de industriële revolutie in het westen van de gezaghebbende religieuze geschriften die in de wereldgeschiedenis een rol hebben gespeeld, de Koran het

uitvoerigst ingaat op economische onderwerpen. Een mogelijke verklaring voor deze gang van zaken biedt Abdul-Rauf. Hij beoogt dat „the economic problem in the Islamic cultural milieu is not of scarcity of commodities nor lack of efficient organisation of the means and sources of production and distribution. Rather the problem lies with man and human greed. Islam confronts the problem and prescribes the remedy through softening human greed and elevating the human soul, calling for social justice and mutual responsibilities.....” 12).

Wat hiervan juist moge zijn, de geringe aandacht voor economische vraagstukken bij de geleerden van destijds bezorgen thans de Islamitische economen moeilijkheden. Met analyses op basis van beschrijvingen van historische ontwikkelingen, met het doel daaruit aanwijzingen te verkrijgen voor de meest gereede economische orde, die Mohamed en zijn volgelingen voor ogen moet hebben gestaan, worden slechts beperkte successen geboekt. Het meest schijnen deze analyses gericht te zijn op de bronnen van de belastingheffing (waarover vele auteurs hun licht hebben doen schijnen) en de grenzen van het ingrijpen van de overheid in de marktsector. Mede daarom is wellicht de groeiende belangstelling van Islamitische auteurs voor de welvaarts-theorie (die immers op zich een neutraal karakter heeft en qua inhoud los staat van de geschiedenis) verklaarbaar.

Daarbij spelen twee belangrijke problemen een rol, nl. die rondom het (statisch) Pareto-optimum en het ontwikkelingsproces op lange termijn. Om met dit laatste te beginnen: het is algemeen bekend dat de economische expansie in West-Europa en later ook elders vooral een hoge vlucht heeft genomen met de industrialisatie en de daarmee verbonden omvangrijke accumulatie van kapitaalgoederen en vooruitgang der techniek. Voor de financiering van deze industrialisatie schoten de bestaande bronnen te kort, ondanks de omvangrijke besparingen die konden worden verkregen op de consumptieve overheidsuitgaven als gevolg van toepassingen der leerstellingen der klassieke economen op het gebied van de (laagst mogelijke) omvang van het overheidsbudget enerzijds en de te verwaarlozen omvang van de overdrachtsuitgaven ten behoeve van de sociale zekerheid anderzijds. Extra middelen waren derhalve noodzakelijk. Deze werden o.a. verkregen door winsten op tewerkgestelde arbeidskrachten door middel van het laag houden van het loonniveau („subsistence wages”) en opvoeren van de arbeidsduur. Deze winsten werden doorgaans in de ondernemingen geïnvesteerd. Op den duur heeft dit proces bijgedragen tot een sterke toename van de totale kapitaalgoederenvoorraad, een vergroting van de levensstandaard van de gehele bevolking en een krachtige uitbreiding van de uitgaven voor collectieve goederen met inbegrip van sociale zekerheid. Voordat het zover was, is echter een langdurige, moeilijke, pijnlijke („het sociale vraagstuk”) en gecompliceerde weg afgelegd, te meer omdat afzetproblemen een belangrijke rol speelden en buitenlandse markten onmisbaar werden geacht.

De grote lijnen van dit groeiproces zijn in de westerse wetenschappelijke literatuur verwerkt in modellen, waarin de accumulatie van kapitaal een centrale plaats inneemt, zoals die van Von Neumann en Lewis 13). In hoeverre kunnen deze nu worden toegepast bij de economische ontwikkeling van Islamitische gemeenschappen? Onder de verschillende Islamitische schrijvers,

8) P. Hennipman, Doeleinden en criteria der economische politiek, in: *Welvaartstheorie en economische politiek*, blz. 52, Alphen aan de Rijn/Brussel 1977.

9) S.N.H. Naqvi, Islamic „economic system”. *Fundamental issues, Islamic Studies*, 1977, blz. 331, alsmede het reeds genoemde artikel van zijn hand (zie aldaar blz. 112 e.v.); Zianuddin Ahmed, op.cit., blz. 345 e.v.; W. Ule, op.cit., blz. 141 e.v.

10) Voor een historisch overzicht zie b.v. E. Ashtor, *A social and economic history of the Near East in the middle ages*, Londen, 1976.

11) J.D.C. Boulakia, Ibn Khaldûn, a fourteenth-century economist, *Journal of Political Economy*, 1971, blz. 1105 – 1118.

12) Idem, blz. 18.

13) J. von Neumann, A model of general economic equilibrium, *Review of Economic Studies*, 1945 – 1946; W. A. Lewis, *Economic development with unlimited supplies of labour*, The Manchester School of Economic and Social Studies, 1954.

die zich hiermee hebben bezig gehouden, is een vrij grote mate van overeenstemming over een aantal uitgangspunten te bespeuren.

Bovenal overheerst de mening dat „laissez faire” en een minimale omvang van het overheidsbudget slechts zijn te verenigen met de voorschriften van Mohamed, wanneer voldaan is aan een aantal voorwaarden. Zoals reeds gezegd wordt het marktmechanisme op zich niet afgewezen. Ook is het weinig waarschijnlijk dat de export, noodzakelijk voor de levensvatbaarheid van het stelsel, wordt belemmerd. Wel zijn er beperkingen bij de tewerkstelling van arbeidskrachten. Wat de arbeidsduur betreft is de werkgever verplicht eraan mee te werken dat de gelovige zijn dagelijkse godsdienstige plichten (met name de z.g. salat) ongehinderd vervult en daarvoor de arbeid onderbreekt. Ook het eventueel produktieverlies in de vastenmaand, Ramadan, moet hij gedogen. Het arbeidsloon mag bovendien niet afgestemd zijn op het voor de arbeider en zijn gezin minimaal noodzakelijk levensonderhoud (gelijk niet ongebruikelijk in het westen gedurende de beginperiode van de industrialisatie), doch moet daar in ruime mate boven uitgaan. De ondernemer mag voorts geen overmatige winsten maken. Bij het aantrekken van middelen voor de financiering van de onderneming moet hij rekening houden met het renteverbod. Al met al schijnen deze voorschriften erop te duiden dat de structuur van de produktiekosten in de aanvang van het groeiproces in die zin zal kunnen afwijken van de gebruikelijke negentiende-eeuwse Westeuropese calculaties dat een relatief groter deel van de kostprijs zal bestaan uit arbeidskosten en dienovereenkomstig de winstmarges lager zullen zijn. Het „natuurlijk” groeitempo van de produktie per hoofd van de beroepsbevolking zal dan ook ceteris paribus achterblijven. Op zich is een dergelijke voorwaarde niet in strijd met de (gematigde) hoogte van de levensstandaard die de Koran de gelovigen als richtsnoer voorhoudt.

Het produktiesysteem, als geheel genomen, zal bovendien van de aanvang aan ruimte moeten bieden voor een meer dan minimale bijdrage aan overdrachten ten behoeve van de categorieën die aanspraak kunnen maken op ondersteuning door de gemeenschap. Wat de hoogte der overige collectieve uitgaven betreft dient men rekening te houden met een relatief hoger niveau van uitgaven voor onderwijs en defensie dan in West-Europa gebruikelijk was.

Het totaalbeeld dat uit het voorafgaande ontstaat, is in overeenstemming met de opvatting van Fazlurrahman, die van mening is dat „an Islamic state will thus create adequate means for satisfying the needs of defence, food, clothing, shelter, health and education” 14). Een vergaande centrale leiding door de overheid en dirigisme worden daarbij afgewezen 15). Het economisch handelen van de subjecten wordt een grote mate van vrijheid gelaten.

Onduidelijk is nog op welke wijze de collectieve lasten zullen worden gefinancierd (de sociale uitgaven worden zoals hiervoor vermeld bestreden door de zakat.) Hier en daar zijn er aanwijzingen, dat een relatief groter deel van de staatsinkomsten afkomstig zal zijn uit belastingen op vermogens (zowel van personen als van ondernemingen) dan in West-Europa gebruikelijk is. Door het renteverbod is het ook weinig waarschijnlijk dat financieringstekorten zullen ontstaan, die via de kapitaalmarkt worden afgedekt. Het is derhalve aannemelijk, dat modellen à la Von Neumann of Lewis (waar een snelle accumulatie van kapitaal voorop staat) minder bruikbaar zijn voor Islamitische samenlevingen en dat een geforceerd industrialisatieproces, zoals in de Sovjet-Unie heeft plaatsgevonden, weinig kans van slagen heeft (zoals de Sjah van Iran heeft moeten ondervinden).

Welke problemen kan men nu verwachten bij het streven naar het bereiken van een Pareto-optimale situatie in de statische betekenis van het begrip? Daarbij levert de allocatie van kapitaal de meeste problemen op. De Koran verzet zich niet als zodanig tegen efficiency in de produktie, doch deze mag niet ten koste van de voorschriften over de arbeidsvoorwaarden en het renteverbod gaan. Aan deze laatste is in theorie en praktijk steeds een verschillende uitleg gegeven. De verstgaaende opvatting (die thans in overwegende mate wordt aangehangen) 16) houdt een verbod in tot elke betaling van rente, in welke vorm ook. Een minder vergaande mening luidt dat uitsluitend rente voor consumptief krediet verboden is en voor produktief krediet is toe-

gestaan. Ten slotte treft men nog de stelling aan dat uitsluitend dat deel der rente verboden is dat de kosten van de lening te boven gaat. Als kostenfactor wordt dan b.v. het loon van bankem-ployés beschouwd 17). Min of meer op één lijn hiermee staat de opvatting van diegenen die „normale” interesten als geoorloofd beschouwen.

In feite is in de loop van de geschiedenis het renteverbod veelvuldig ontgaan. In de agrarische sector b.v. werden veelal stichtingen (z.g. wakf's) opgericht, die als rechtspersoon uiteraard buiten de voorschriften van de Koran vielen en bovendien geschikt waren om de aldaar gegeven regels betreffende het erfrecht (die de tot standkoming van grootgrondbezit belemmerden en verbodde van de grondeigendom in de hand werkten) te omzeilen 18). In de handel was het gebruikelijk via gefingeerde transacties en juridische constructies rente door te berekenen.

Het renteverbod kan uiteraard de ontwikkeling belemmeren van ondernemingen die voor hun financiering sterk afhankelijk zijn van kort- of langlopende leningen, zoals banken, verzekeringsinstellingen, scheepswerven e.d. Ondernemingen die via een voldoende winstomvang hun investeringen intern kunnen financieren ondervinden van het verbod weinig hinder. Het onderscheid tussen rente en winsten is hier van belang, omdat de rente uitsluitend afhankelijk is van het tijdsverloop en Mohamed vermoedelijk door middel van het renteverbod uitbuiting door woeker en een scheve vermogensverdeling uitsluitend door het uitlenen van geld wilde tegengaan 19). Het maken van winst is (althans in de opvatting van de Islamieten) evenwel verbonden aan de risico's van het ondernemen, waardoor ook verliezen mogelijk zijn. Het effect van het renteverbod op de allocatie van kapitaal wordt daarbij verschillend beoordeeld.

In theoretisch opzicht is hierbij van tweeërlei opvatting sprake. In de eerste plaats kan worden betoogd dat een absoluut renteverbod een prijs voor geldkapitaal gelijk aan nul inhoudt, waardoor dit een vrij goed is. De allocatie zal dan moeten plaatsvinden door middel van een distributiestelsel. In elk geval is door het ontbreken van één prijs een algemeen evenwicht naar Walras onmogelijk en Pareto-efficiency onbereikbaar. De ontwikkeling op lange termijn moet door het buiten beschouwing laten van tijdsvoorkeur wel leiden tot kapitaalverspilling 20). Het gevaar bestaat bovendien dat het sparen wordt ontmoedigd en de overheid zich genoodzaakt ziet omwille van haar investeringsdoelstellingen op lange termijn steeds dieper in het marktproces in te grijpen, hetgeen op gespannen voet zou komen te staan met de voorschriften van de Koran.

Zoals zal blijken, behoeft deze opvatting niet juist te zijn, omdat hier de vraag naar geldkapitaal buiten beschouwing wordt gelaten. In de economische theorie zijn voor soortgelijke situaties oplossingen geboden die hier ook kunnen worden toegepast. Zelfs wordt de mening verkondigd dat het renteverbod de allocatie van geldkapitaal kan verbeteren, aangezien de geldverschaffers worden geactiveerd in hun streven de winsten te vergroten 21).

Op deze problematiek gaan wij in de volgende paragrafen nader in. De overige vraagstukken, die in de economische literatuur in de regel met afwijkingen van het Pareto-optimum samenhangen (onvolledige mededinging, externe effecten, ondeelbaarheden, schaaleffecten e.d.), blijven onbesproken, aangezien de gangbare oplossingen ter verbetering van de allocatie doorgaans

14) Fazlurrahman, Economic principles of Islam, *Islamic Studies*, 1969, blz. 3/4.

15) S.N.H. Naqvi, Ethical foundations, op.cit.

16) Zie OECD, *Arab and Islamic banks. New business partners for developing countries* (samengesteld door T. Wohlers-Scharf), Parijs, 1983, blz. 76.

17) Zianuddin Ahmad, The theory of Riba, *Islamic Studies*, 1978, blz. 171 – 185.

18) W. Ule, op.cit., blz. 152.

19) Zie I. Karsten, *Islam and financial intermediation*, Staff Papers IMF, 1982, blz. 109 – 142.

20) O.Eckstein, Investment criteria for economic development and the theory of intertemporal welfare economics, *Quarterly Journal of Economics*, 1956, blz. 67 e.v.

21) OECD, op.cit., blz. 75.

niet strijdig zijn met Islamitische voorschriften. Dit is b.v. het geval met regels ter bestrijding van machtmisbruik van ondernemingen en van milieuvervuiling.

In het voorgaande zijn een aantal punten genoemd, die in een economische orde, uitgaande van de Koran, bijzondere aandacht zullen krijgen. In de marktsector betreft dit de inrichting van bedrijfstakken die voor hun financiering vooral afhankelijk zijn van externe middelen. In de sfeer der collectieve goederen en de overdrachten gaat het volgens de Koran om de inkomensverdeling onder normale omstandigheden (d.w.z. belangrijke natuurlijke hulpbronnen, zoals olievondsten en andere gunstige produktievoorwaarden, waaruit de economische expansie grotendeels kan worden gefinancierd, blijven buiten beschouwing.) Tot de daarmee samenhangende problemen beperken wij ons in de nog volgende paragrafen.

Optimale groei in een Islamitische staat

Voor een analyse van het economisch groeiproces in een Islamitische staat en de problematiek rond de keuze van het z.g. optimale groeipad uit een reeks van alternatieven lijkt het voor de hand te liggen aan te knopen bij het reeds door Galenson en Leibenstein 22) in 1955 ontwikkeld model, dat vooral is opgesteld voor landen die tot de derde wereld behoren. Zij gaan uit van een groei-doelstelling van het nationaal inkomen per hoofd der bevolking, waarbij dit op een bepaalde, in de toekomst gelegen datum wordt gemaximeerd.

Verondersteld wordt daarbij dat de kapitaalmarkt niet zodanig functioneert dat vanzelf een optimale allocatie wordt bereikt of benaderd. De netto investeringen worden dan ook niet in hoofdzaak gefinancierd met middelen, aangeboden op de kapitaalmarkt, maar vanuit ingehouden winsten van bedrijven. Zij geven grotendeels de voorkeur aan een traditionele klassieke benadering. Het nationaal inkomen wordt gevormd in de bedrijven en besteed door de gezinnen. De sectoren overheid en buitenland worden wegverondersteld. Het inkomen wordt verdeeld tussen lonen en winsten. Uit de looninkomens vinden geen besparingen plaats; inkomensoverdrachten worden niet expliciet opgenomen.

De produktiefunctie is voor alle bedrijfstakken en ondernemingen uniform en relateert de produktie per tewerkgestelde aan de kapitaalgoederenvoorraad per tewerkgestelde. Maximering van het investeringsvolume per periode wordt verkregen door maximering van het winstinkomen en minimering van het looninkomen, dat echter niet noodzakelijk op het bestaansminimum hoeft te liggen. Het daaruit afgeleid investeringscriterium houdt in dat projecten met de hoogste kapitaalintensiteit de voorkeur verdienen, aangezien deze ook de meeste winsten genereren. Impliciet wordt daarbij aangenomen dat daarbij geen afzetproblemen zullen ontstaan.

De aantrekkingskracht van dit model is vooral gelegen in de mogelijkheid – uiteraard na aanpassing van de veronderstellingen – de winsten als een belangrijke financieringsbron voor de collectieve goederen te beschouwen. Zoals reeds eerder aangegeven, kan in een Islamitische staat weinig sympathie worden verwacht voor de doelstelling die in de meeste Westerse groeimodelen vooropstaat, nl. maximering van de consumptie per hoofd der bevolking (waarmee dan in de regel de particuliere consumptie wordt bedoeld) gedurende de desbetreffende periode bij een gegeven tijdsvoorkeur. Islamitische regeringen kunnen dan ook binnen zekere grenzen de groei in de levensstandaard van de bevolking beperkt houden. Daartegenover worden zij ook beperkt in de hoogte van de belastingdruk, die via inkomsten- of omzetbelastingen de bevolking kan worden opgelegd. Deze dient immers al de zakat op te brengen. Een belasting op winsten van ondernemingen zal echter bij de bevolking als geheel genomen weinig weerstanden oproepen, vooral indien het staatsondernemen betreft.

Uiteraard zal het model van Galenson en Leibenstein ook in andere opzichten moeten worden aangepast. Rekening moet worden gehouden met verschillen in de vorm van de produktiefuncties tussen bedrijfstakken en tussen ondernemingen in een zelfde bedrijfstak, met deelname aan het internationale handelsverkeer e.d.. Doordat er geen beroep wordt gedaan op de markt-

rentevoeten en in principe de vrije ondernemingswijze produktie gehandhaafd wordt (ook al kan de toepassing leiden tot grote invloed van staatsbedrijven) kan het model in Islamitische verhoudingen goede perspectieven bieden.

Een beperking van het model blijft evenwel dat expansie van de kapitaalgoederenvoorraad uitsluitend wordt gefinancierd uit de winsten. Er wordt met andere woorden geen rekening gehouden met gevallen waarbij investeringen plaatsvinden door het oprichten van nieuwe ondernemingen zonder dat voor de financiering een beroep kan worden gedaan op in het verleden gemaakte winsten. Evenmin gaat men in op situaties waarbij ondernemingen winsten maken, doch de eigenaren ervan geen heil zien in het vergroten van de kapitaalgoederenvoorraad, b.v. door het ontbreken van voldoende afzetmogelijkheden. Dit laatste geval schijnt veelvuldig voor te komen in de landbouw. Er blijft derhalve behoefte bestaan aan een kapitaalmarkt. Kan deze in een Islamitische staat van de grond komen en, zo ja, bijdragen tot een efficiënte allocatie van de aangeboden middelen?

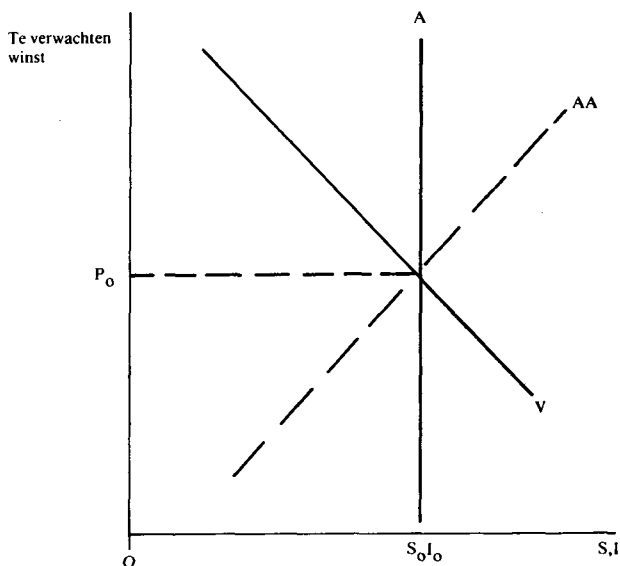
Zoals we zagen, is het volgens de Koran geoorloofd winsten te maken, doch niet om rente te betalen. Het lijkt dan ook voor de hand liggend bij de behandeling van de allocatieproblematiek in dit geval naar een soortgelijke constructie te zoeken als voor de arbeidsmarkt is opgesteld door schrijvers als Vanek en Drèze, die de mogelijkheden om tot een Pareto-optimum te komen bij arbeiderszelfbestuur hebben bestudeerd 23). In ondernemingen die geen lonen uitkeren, wordt de toegevoegde waarde van de produktie in onderling overleg verdeeld tussen arbeiders. Maximalisering van de toegevoegde waarde per werker vervangt winstmaximering als doelstelling van de onderneming en het aandeel van de arbeider in de toegevoegde waarde vervangt de loonvoet als determinant van de hoogte van arbeidsinkomens bij een gegeven arbeidsduur. Daarbij kunnen de individuele aandelen in de toegevoegde waarde variëren met het type arbeid dat verricht wordt. In het voetspoor van Debreu 24) kan dan worden bewezen, dat bij de allocatie van arbeid Pareto-optimale oplossingen mogelijk zijn. Zonder dat er sprake is van een arbeidsmarkt komt er impliciet toch een loonvoet als prijs voor de arbeid tot stand. Analooq aan dit geval van arbeiderszelfbestuur kan men in een Islamitische gemeenschap een soortgelijke oplossing pogen te vinden voor de optimale allocatie voor kapitaal.

De onderstaande figuur voorstelling van de kapitaalmarkt (die ook kan worden toegepast voor andere markten waar gewoonlijk rentevoeten tot stand komen) is uitgegaan van de veronderstelling dat een groot aantal (potentiële) aanbieders van geld optreden, dat evenwel geen rente mag vragen of ontvangen. De eveneens vele (potentiële) vragers mogen geen rente betalen doch wel winst beloven en uitkeren. Zij rangschikken daartoe hun investeringsprojecten naar hoogte van de verwachte rendementen, nadat zij, zoals gebruikelijk, de aanschaffingsprijs van de respectieve kapitaalgoederen hebben vergeleken met de verwachte opbrengsten. Ook indien deze zich over enkele jaren uitstreken (hetgeen doorgaans het geval zal zijn) kan de z.g. „internal rate of return” worden bepaald. Dit kan zonder bezwaar geschieden, omdat er immers geen sprake is van een daadwerkelijke rente. Na rangschikking van alle mogelijke investeringsprojecten ontstaat de gebruikelijke vraagfunctie van geldkapitaal V. Bij het aanbod kan men zich twee gevallen voorstellen, nl het aanbod is volkomen inelastisch (A) of het aanbod neemt toe naarmate de beloofde winsten hoger zijn (AA).

22) W. Galenson en H. Leibenstein, Investment criteria, productivity and economic development, *Quarterly Journal of Economics*, 1955, blz. 343 – 370.

23) J. Vanek, The general theory of labor managed economies, Ithaca, (New York), 1970; J.H. Drèze, Some theory of labor management and participation, *Econometrica*, 1976, blz. 1125 e.v.

24) G. Debreu, *Theory of value*, New York, 1959.

Op grond van voorgaande veronderstellingen ontstaat een stabiele evenwichtsprijs, die hoger is dan nul. In plaats van de rente treedt dan de verwachte winst per eenheid geldkapitaal op als prijs. De onderneming streeft hierbij naar winstmaximering en verdeelt de netto toegevoegde waarde onder aftrek van de uitkeringen aan de overige produktiefactoren zoals arbeid, onder de kapitaalverschaffers. Eventuele verliezen worden in mindering gebracht op de hoofdsommen. Daarbij kunnen de eventuele aandelen in de winst variëren met het soort kapitaal dat ter beschikking is gesteld. De in het bankwezen usantiële beloningsverschillen kunnen ook hier toepassing vinden. Ook in dit geval kan worden bewezen dat Pareto-optimale oplossingen mogelijk zijn, en dat impliciet een rentevoet tot stand komt als prijs voor geldkapitaal, zonder dat er sprake is van een geld- en kapitaalmarkt in de gebruikelijke betekenis van het woord. Op dit principe is de praktijk van „interest free banking” gebaseerd, die de laatste jaren snel in omvang en betekenis is toegenomen.

De hier gepresenteerde oplossing houdt in dat de winstvoet die in de optimale situatie tot stand komt, in materieel opzicht niet verschilt van de rentevoet, zodat de term „winst” verwarring kan wekken. Van risico is dan immers geen sprake, zodat een beloning hiervoor ontbreekt. Sterker nog, de aldus tot stand gekomen „winstvoet” is in feite geheel of grotendeels te beschouwen als een „rent” die de kapitaalverschaffer in de schoot valt. Het opstrijken van deze beloning is vermoedelijk niet geoorloofd. Daartegenover staat dat het Pareto-optimum een utopische situatie voorstelt, die in feite geen praktische betekenis heeft. Geld- en kapitaalverschaffers onderkennen het verschil tussen winst en rente niet, omdat immers geen sprake is van een vaste beloning, die aan een bepaalde periode gebonden is. De winst loopt van periode tot periode uiteen. Het „rent”-karakter kan aanknopingspunten bieden voor belastingheffing, die dan, zoals hiervoor bleek, doorgaans de vorm zal aannemen van een belasting op het vermogen van de kapitaalbezitter.

Ontwikkeling en werkwijze van het Islamitisch bankwezen

Voor zover men thans kan nagaan werd de eerste Islamitische bank in 1963 opgericht in Egypte (in Mit-Ghamr in de Nijldelta) ten behoeve van de daar werkzame landbouwers. Daarbij stond een Duitse landbouwsparbank model.

Het experiment kwam al spoedig van de grond en was succesvol, totdat het, naar het schijnt om politieke redenen, werd beëindigd. Daarna zijn in Egypte nieuwe pogingen ondernomen, zoals de Nasser Social Bank, die in 1971 werd opgericht en zich aanvankelijk bezig hield met het verstrekken van renteloze leningen aan achtergestelde groepen van de bevolking, de financiering van bedevaarten naar Mekka e.d. In een later stadium is de bank overgegaan op projecten van meer economische aard, die zeer winstgevend bleken te zijn. De bank is daarna onder toezicht geplaatst van de Centrale Bank van Egypte 25).

Van andere aard waren de ervaringen in Pakistan, waar voor het eerst kon worden gesproken van een regeringsbeleid, dat ten doel heeft geleidelijk het bankwezen te „islamiseren”. Daarmee werd in 1979 een aanvang gemaakt nadat jaren van voorbereiding hieraan waren voorafgegaan 26).

Een belangrijke mijlpaal was voorts de oprichting van de Islamic Development Bank (IsDB) in 1975, waarbij thans meer dan 40 landen als lid zijn aangesloten. Het gaat hier om een intergouvernementele bank met een maatschappelijk kapitaal van 2 mrd. Islamitische dinars (waarvan de waarde gelijkgesteld is aan de SDR, die door het Internationaal Monetair Fonds wordt gebruikt). Daarvan is thans meer dan de helft gestort; de hoofdzetel is gevestigd in Djedda in Saoedi-Arabië 27).

Een volgende stap was de stichting van de International Association of Islamic Banks met Kairo (Egypte) als plaats van vestiging. Daarbij speelde de IsDB een belangrijke rol. De „Association” richtte op zijn beurt het International Institute of Islamic Banking and Economics (gevestigd in Turks Cyprus) op, dat in 1982 aanving met de opleiding van kader voor het snel groeiend Islamitische bankwezen, dat thans door vele regeringen van Islamitische landen sterk wordt gestimuleerd. Het totale aantal Islamitische banken loopt in de honderden. Ook universiteiten worden ingeschakeld; aan bovengenoemd instituut b.v. nemen 12 universiteiten deel.

Ten slotte verdient vermelding de oprichting van de zg DMI groep (afkorting van Dar al-Maal al Islami) in 1981 door 12 Saoedische prinzen en 9 Islamitische regeringsleiders en staats-hoofden. Het maatschappelijk kapitaal van de bank bedraagt US \$ 1 mrd., waarvan ruim eenderde is geplaatst. De groep verwierf de zeggenschap over de Islamic Investment Company, een trust die is gevestigd in Genève. Van de internationale vertakkingen van het Islamitische bankwezen geeft het genoemde OESO-rapport een betrekkelijk recent en volledig beeld.

Deze krachtige ontwikkeling is bevorderd door een aantal factoren, waarbij de exportoverschotten van de Arabische olieproducenten in de jaren zeventig als een eerste belangrijke stimulans kan worden genoemd. Lang niet alle daarmee gemoeide transacties komen evenwel ten goede aan het Islamitisch bankwezen. Een groot deel van het Arabisch bankwezen is op Westerse leest geschoeid en neemt deel aan transacties, waar rente wordt gevraagd of aangeboden en betaald. De groei van het Islamitisch bankwezen wordt daarnaast door enkele specifieke factoren begunstigd. Zo speelt de schuldproblematiek, waarmee de landen van de derde wereld geconfronteerd zijn, een rol. De „Islamitische solidariteit” kan daarbij leiden tot financiële transacties, die door Westerse banken niet worden aanvaard. Voorts is de hoogte van de internationale rentevoet een factor van betekenis. Deze stimuleert het zoeken naar alternatieve middelen op de geld- en kapitaalmarkt. Daarbij wordt gewezen op besparingen van gelovigen, die als gevolg van het renteverbod werkeloos blijven liggen en nu kunnen worden geactiveerd. De totale omvang hiervan wordt geraamd op US \$ 80 mrd. 28).

Het niet of nauwelijks vergoeden van interest is overigens ook in het Westerse bankwezen een veel voorkomende praktijk. Het gaat hier doorgaans om middelen, die op grond van het keynesiaans transactiemotief worden aangehouden. Het verstrekken van leningen zonder rentevergoeding is hier echter vrijwel onbekend. In Islamitische landen komt een dergelijke vorm van kredietverlening vooral voor bij bepaalde consumptieve leningen, waarbij evenwel een „service fee” in rekening wordt gebracht. Daarnaast zijn er voor rekeninghouders verschillende mogelijkheden om middelen winstgevend te beleggen. Karsten 29) deelt deze in als volgt:

25) Zie OECD, op.cit., blz. 79/80, alsmede het besprekingsartikel van het boek van een der pioniers, Dr. Najjar (niet in het Engels beschikbaar), door Zianuddin Ahmed in *Islamic Studies*, 1974, blz. 269 e.v.

26) Zie I. Karsten, op. cit., blz. 109 e.v.

27) Zie Islamic Development Bank, *Eight Annual Report 1403 H (1982 - 1983)*, Djeddah, 1983.

28) Zie OECD, op.cit., blz. 76.

29) Karsten, op.cit., blz. 116 e.v. zie ook M. Uzair, *Some Conceptual and Practical Aspects of Interest-Free Banking*, *Islamic Studies* 1976, blz. 259 e.v.

- „profit and loss sharing” (PLS). Rekeninghouders kunnen hun liquiditeiten aanhouden in de vorm van deposito- of spaarrekeningen, die door de banken op hun beurt weer risicodragend worden belegd. De bank neemt dan deel in een specifiek project of in een bestaande onderneming (musharaka). Tussen de deelnemende partners wordt een contract gesloten, waarin o.a. de omvang van de participatie per deelnemer en de winstverdeling wordt geregeld. Daarbij kunnen participatiebewijzen worden uitgegeven (z.g. „participation term certificates” of PTC 's), die aan rekeninghouders worden aangeboden. Ook is een constructie mogelijk waarbij het risico van het verlies uitsluitend door de kapitaalverschaffer wordt gedragen, waartegenover de ondernemer ingeval van verlies geen arbeidsloon krijgt. De ondernemer behoeft daarbij niet te participeren in het kapitaal. Eventuele winsten worden volgens een vooraf gemaakte sleutel verdeeld (modaraba). De aard van de participatie kan dan worden afgestemd op de termijn gedurende welke de rekeninghouder belegging zoekt. Korte-termijndeposito's kunnen het beste worden belegd in deelnemingen in transacties die op korte termijn aflopen, zoals het disconteren van handelswissels. Het disconto is daarbij onafhankelijk van de looptijd van de wissel;
- leasing en huurkoop. Op de daarvoor in aanmerking komende goederen wordt op de kostprijs een winstopslag gelegd, die aan de gebruiker wordt doorberekend. De gebruiker kan eerst eigenaar worden nadat de laatste termijn is betaald, e.e.a. in overeenstemming met hetgeen in het Westen gebruikelijk is. In sommige gevallen kan de hoogte van de te betalen termijn afhankelijk worden gesteld van de omzet, zoals b.v. bij leasing van kapitaalgoederen;
- „mark up”-technieken en/of het in rekening brengen van „service fees” bij korte-termijnfinanciering van transacties of bij rekening-courant-kredieten; zowel de hoogte van de „mark up” als van de „service fee” zijn onafhankelijk van de tijdsduur van het krediet.

Het bijzondere element in een kredietverhouding met een Islamitische bank in vergelijking met een Westerse is derhalve te vinden in het ontbreken van een vergoeding, die gerelateerd is aan de tijdsduur van de lening. Een Islamitische bank is dan ook min of meer genoodzaakt de winsten die op de activa worden gemaakt, per activum afzonderlijk te berekenen en te delen met de rekeninghouders die daarop aanspraak kunnen maken. Uiteraard hoeft dit niet te gebeuren ingeval de bank zelf enig participant is, of indien rekeninghouders op permanente basis deelnemen in bepaalde ondernemingen. Ook kunnen niet alle rekeninghouders aanspraak maken op winstdeling. Meestal worden eisen gesteld aan de minimale hoogte van het creditsaldo in rekening-courant en aan de minimale termijn van beschikbaarstelling van de participatie. Een groot deel van de financiële verhoudingen en de transacties van een Islamitische bank kan derhalve op dezelfde wijze worden afgewikkeld als in het Westen gebruikelijk is. Dit is ook het geval met leasing en huurkoop, zij het dat de opslag op de inkoopprijs van de goederen niet gerelateerd mag worden aan de tijdsduur van de transactie.

In de gevallen dat van de „musharaka” of „modaraba” gebruik wordt gemaakt, zijn wel gedetailleerde winstberekeningen noodzakelijk. Gewezen is op de extra administratieve kosten en rompslomp die een dergelijke gedragslijn met zich brengt. Daartegenover is als voordeel genoemd dat de allocatie van kapitaal wordt verbeterd, aangezien de participanten persoonlijk meer betrokken zijn bij een transactie dan ingeval zij worden beloofd met een vaste vergoeding die aan de tijdsduur van de deelneming is gekoppeld. Ook is het risico minder groot dat banken vreemd vermogen onzorgvuldig uitlenen.

„Musharaka”-en „modaraba”-constructies zijn bovendien niet exceptioneel. Beide contractvormen zijn in de economische geschiedenis van de Westerse landen niet onbekend, al lopen de regelingen uiteen. Constructies als de vennootschap onder firma en de commanditaire vennootschap, al dan niet op aandelen, en de z.g. „conto à meta”, hebben veel gelijkenis met de Islamitische contractvormen. De betrokkenheid van het Westerse bankwezen is evenwel, vooral in de relatie tot de cliënten van de bank, deels van geheel andere aard.

De door Karsten genoemde mogelijkheden worden thans op

ruime schaal toegepast. De Islamic Development Bank bij voorbeeld fourneert risicodragend kapitaal op basis van dividenduitkeringen en „profit-sharing”. Daarnaast is de bank actief op het gebied van financiering van internationale handelstransacties, het verlenen van technische hulp en renteloze leningen (waarvoor „service fees” in rekening worden gebracht aan verbruikers) en het verschaffen van middelen voor leasing. De transacties worden door een religieuze raad beoordeeld.

De winstgevendheid van de transacties die op basis van PLS worden afgesloten, schijnt geen bijzondere moeilijkheden op te leveren. Per saldo resulteert in de regel een positief resultaat, zij het dat dit van jaar tot jaar sterk uiteen kan lopen. Om de nadelen hiervan te vermijden, passen sommige banken een vorm van egalisatie van de winstuitkeringen toe door inhouding en reservering in gunstige jaren van een deel van de totale winst, die dan wordt uitgekeerd in de minder gunstige perioden. De legitimiteit van een dergelijke handelwijze lijkt echter omstreden.

Enkele andere problemen in verband met het renteverbod

De financiering van de collectieve sector

In grote lijnen valt de collectieve sector uiteen in het sociale verzekeringswezen en de overheid in engere zin, voor zover deze zorg draagt voor de voortbrenging van de collectieve goederen. De financiering van beide sectoren staat in een Islamitische staat in principe los van elkaar. Voor de uitgaven van de sociale zorg is de zakat bestemd. De inkomsten daarvan komen uit verschillende bronnen. Landbouwers dienen daarvoor 5 à 10% van hun oogst af te staan. De rest van de bevolking betaalt, voor zover zij daarvan niet is vrijgesteld, 2½% van haar inkomsten, dan wel van haar vermogen. Persoonlijke eigendommen, als woningen, meubilair en juwelen zijn vrijgesteld 30). De incasso en de uitbetaling van de zakat is een van de taken van de Islamitische banken. Deze plegen zich er dan ook mee te belasten. Uit de percentages blijkt reeds dat het aantal uitkeringsgerechtigden in een islamitische staat niet groot kan zijn. Verreweg het grootste deel der gezinnen wordt geacht door arbeid in het levensonderhoud te voorzien.

De overheid kan daarenboven heffingen opleggen ter dekking van de kosten van het bestuur, de rechtspraak, het onderwijs e.d. Deze zijn relatief gering van omvang. Van oudsher plachten, volgens Ashtor, de Islamitische heersers inkomsten uit eigen economische activiteiten te bestemmen voor overheidsuitgaven: „The commercial activities of the Moslem governments also hampered the development of a capitalistic economy. In almost all Moslem countries and in all periods the princes engaged in trade. They sold great quantities of grain which they had collected as taxes and they took a share in foreign trade. The princes had ships to export the precious products.... On the one hand there was freedom of enterprise, on the other hand private industry and private trade had to sustain the competition of the princes...” 31). Daarnaast waren vooral de vermogende burgers belastingplichtig: „In the Oriental world this squeezing of the rich was usual.... the imposition of arbitrary „contributions” (musadara) on rich bourgeois, high officials or merchants seemed to the government to be the only way to get money urgently needed. These confiscations of private property, which became a striking feature of social life in the Moslem world, began in a very early period” 32). Vermogensbelastingen zijn in een Islamitisch stelsel temeer voor de hand liggend, omdat de vermogensbezitter meer als rentmeester van Allah, dan als eigenaar wordt beschouwd. Belastingen op winsten van ondernemingen zullen naar mag worden aangenomen steeds een relatief belangrijke bron van overheidsinkomen vormen.

Aan de overheidsuitgaven ontbreekt de rente op staatsschulden. Hieruit mag worden afgeleid dat het overheidsbudget in de regel min of meer in evenwicht zal zijn. Macro-economische sti-

30) OECD, op.cit., blz. 76.

31) E. Ashtor, op.cit., blz. 113/114.

32) E. Ashtor op.cit., blz. 114.

muleringspolitiek is denkbaar, mits deze (voor zover leidend tot een financieringstekort) wordt gefinancierd door b.v. renteloze voorschotten der centrale banken of renteloze leningen van het bankwezen. Deze kunnen daartoe worden gedwongen of door middel van belastingconcessies worden gestimuleerd. Een andere mogelijkheid is toepassing van het PLS-systeem op bepaalde categorieën van overheidsuitgaven, zoals wegenbouw, irrigatie e.d. en meer in algemene zin toepassing van het profijtbeginsel. Ten slotte is wel voorgesteld de vergoeding voor staatsleningen te koppelen aan de jaarlijkse procentuele groei van het nominale bruto binnenlands produkt. Deze grootheid heeft geen bijzondere relatie met geldkapitaal 33). Het is evenwel twijfelachtig of deze suggestie zal worden overgenomen gezien de achtergronden van het renteverbod.

De overige sectoren

Ten slotte zijn er nog een aantal sectoren in het bedrijfsleven dat voor hun financiering afhankelijk is van het vermogen dat op lange termijn beschikbaar wordt gesteld, zoals het levensverzekeringswezen, de woningbouw, e.d. In de regel wordt aanbevolen in dergelijke gevallen coöperatieve verenigingen of onderlinge waarborgmaatschappijen op te richten.

Samenvatting en conclusies

De herleving van de Islam heeft een belangwekkende discussie op gang gebracht over de mogelijkheden een economische orde in te stellen op basis van de Sharia'h. Kapitalisme, socialisme en communisme worden daarbij verworpen als in wezen materialistische ordeningssystemen, die schade berokkenen aan de waardigheid van de individu en daardoor aan zijn relatie tot Allah. De noodzaak van een matige levenswijze en de handhaving

van het renteverbod staan daarbij voorop. Dit laatste heeft aanleiding gegeven tot de opkomst van het Islamitisch bankwezen, dat thans een snelle groei doormaakt. Deze ontwikkeling kan in zoverre van belang zijn, omdat hier een poging wordt gedaan in sommige landen van de derde wereld een economisch groeiproces op gang te brengen, dat niet afhankelijk is van hoge rentevoeten op de internationale kapitaalmarkten. Deze hangen nauw samen met de economische situatie in de Verenigde Staten en het overheidsoptreden aldaar, dat „hoge” rentevoeten in de hand werkt. Het lijkt voor de hand te liggen dat Islamitische landen hiertegen in het geding komen. In deze landen schijnt bovendien een grote hoeveelheid kapitaal beschikbaar te zijn dat vanwege het renteverbod niet aan de op Westerse leest geschoeide banken of anderszins wordt aangeboden. Wij zagen dat het renteverbod als zodanig geen belemmering behoeft te zijn voor een optimale allocatie van kapitaal. De huidige ontwikkeling grijpt in zoverre terug op de historie dat het proces van economische vooruitgang in sterke mate centraal wordt geleid door staatshoofden, regeringsleiders en invloedrijke Arabische vorsten. Daarnaast wordt in ruime mate het marktmechanisme vrij baan gegeven. In afwijking van de voorafgaande historische ontwikkeling is in de twintigste eeuw sprake van een omvangrijk en concurrerend bankstelsel, waar rente wordt gevraagd of aangeboden. De materiële verworvenheden van het Westen blijven voorts niet onopgemerkt. Vooral in landen met aanzienlijke niet-Islamitische minderheden kan Islamisering tot problemen leiden. Over de internationale economische en politieke consequenties zijn nog geen duidelijke conclusies mogelijk.

J.N.F. Bakker

33) I. Karsten, op.cit., blz. 127.